

Βίκτωρ Ουγκώ: οι φιλελληνικές του εκδηλώσεις

Λουκία Δρούλια

Ομότ. Διευθύντρια Ερευνών ΚΝΕ/ΕΙΕ

Εκδήλωση μνήμης ο κύκλος στον οποίο εντάσσεται η σημερινή ομιλία. Θα έλεγα κάπως επιγραμματικά για να ξεκινήσουμε, ότι και οι δρόμοι, οι δρόμοι της πόλης μιλάνε, θυμούνται. Αν ο συμβολισμός τους οδηγεί στην έννοια της επικοινωνίας, της μεταβίβασης και ανταλλαγής μηνυμάτων, το όνομά τους, η ονοματοθεσία τους, τους προσδίνει κατά κανόνα έναν πρόσθετο συμβολισμό, της μνήμης και της τιμής. Ξεφυλλίζοντας προ καιρού τον ελληνικό Ταχυδρομικό κατάλογο των δρόμων, διερωτήθηκα αν η ονοματοθεσία τους σε ορισμένες μεγάλες πόλεις της Ελλάδας θα μπορούσε να αποτελέσει έναν δείκτη, μια πρόσθετη μαρτυρία, σχετικά με το κίνημα του φιλελληνισμού στη συλλογική μνήμη των Ελλήνων. Ποιοί εκπρόσωποι του παρέμειναν ζωντανοί στη συνείδησή τους και ποιούς θέλησαν να τιμήσουν οι Έλληνες δίνοντας το όνομά τους σε έναν δρόμο ή σε μια πλατεία.

Οι αριθμοί υπήρξαν πολύ εύγλωττοι. Εκτός από τη συγκεντρωτική αναφορά στους φιλέλληνες – ένας από τους πιο κεντρικούς δρόμους της Αθήνας, όπως γνωρίζουμε, είναι η οδός Φιλελλήνων, αλλά υπάρχουν και άλλες 12 εγγραφές στην περιφέρεια της πρωτεύουσας, καθώς και 5 στις Θεσσαλονίκης και από μια στο Βόλο, τα Ιωάννινα, τη Λάρισα και την Πάτρα –, το όνομα που έρχεται ποσοτικά πρώτο είναι του λόρδου Βύρωνα: η ποίησή του, αλλά κυρίως ο θάνατός του στο Μεσολόγγι που πρόβαλε διεθνώς τον ελληνικό αγώνα της Ανεξαρτησίας, έμεινε ανεξίτηλα στη θύμηση των Ελλήνων. Ακολουθούν στη στατιστική μας τα ονόματα του στρατηγού Φαβιέρου με 13 εγγραφές, του ιταλού επαναστάτη Σανταρόζα που έχασε τη ζωή του στη μάχη της Σφακτηρίας με 11 και άλλων

γνωστών στρατιωτικών που έλαβαν μέρος στον αγώνα, με μόλις μια ή δυο εγγραφές, με εξαίρεση τον Χέϋδεν (με 5 εγγραφές).

Με δώδεκα ωστόσο εγγραφές, παρουσιάζεται επίσης το όνομα του Βίκτορος Ουγκώ. Άραγε με ποιά ιδιότητα τιμήθηκε τόσο; Ως ο κορυφαίος ρομαντικός ποιητής και συγγραφέας της Γαλλίας του 19ου αι., ως φιλελεύθερος πολιτικός με έντονη δράση για τα κοινωνικά προβλήματα της εποχής του ή ως φίλος των Ελλήνων που το ενδιαφέρον του για τα προβλήματά τους διάρκεσε μιαν ολόκληρη ζωή; Ίσως και για τις τρεις αυτές όψεις της πολύπλευρης προσωπικότητάς του. Αλλά ας δούμε τα πράγματα με τη σειρά τους.

Μια πρόσθετη αναζήτηση ονομάτων από τον χώρο της διεθνούς λογοτεχνίας και των μεγάλων συγγραφέων των τελευταίων αιώνων δεν απέδωσε αντίστοιχα θετικά αποτελέσματα. Ξεχωρίζει μόνο ο

Chateaubriand, με 6 εγγραφές ασφαλώς όχι τόσο λόγω της αναγνωρισμένης συγγραφικής του εμβέλειας, όσο γιατί η αλλαγή στις πολιτικές του θέσεις, η θεομή φιλελληνική του στάση μετά το 1824 όταν απεχώρησε από την φιλομοναρχική κυβέρνηση Villèle και το περίφημο υπόμνημά του *Note sur la Grèce* που κυκλοφόρησε τον επόμενο χρόνο (1825) έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη θετική αντιμετώπιση του ελληνικού προβλήματος και την ενίσχυση του φιλελληνικού ρεύματος στη Γαλλία. Ο Alexandre Dumas του οποίου ο *Διθύραμβος* στον Κανάρη (*Canaris. Dithyrambe*,

Πορτραίτο του Ουγκώ από τον Louis Boulanger, 1843.

Παρίσι 1825), είχε διατεθεί προς όφελος των Ελλήνων εμφανίζεται μόλις με δύο εγγραφές, ενώ λείπουν εντελώς τα ονόματα των καταξιωμένων ευρωπαϊών συγγραφέων, πολλοί από τους οποίους είχαν άλλωστε, υποστηρίξει ένθερμα στα κείμενά τους, όπως και ο Βίκτωρ Ουγκώ, την ελευθερία και την κοινωνική πρόοδο και δικαιοσύνη.

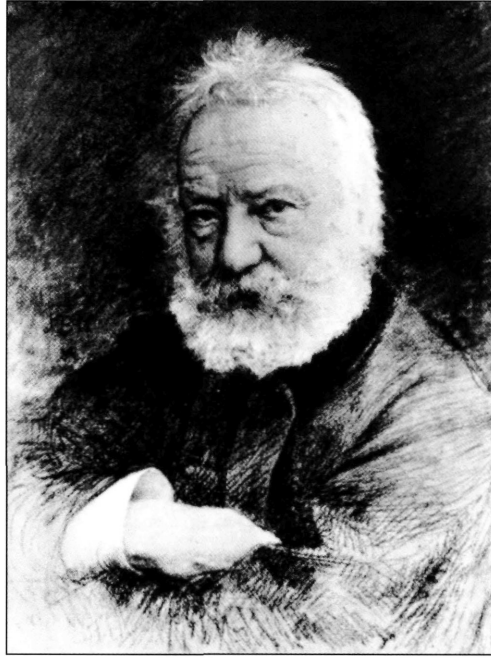
Φαίνεται, λοιπόν, ότι η μεγάλη λογοτεχνία, όπως άλλωστε και η μεγάλη τέχνη από μόνες τους, όσο υψηλή και αν ήταν η αισθητική τους αξία, όσα βαθιά νοήματα και αν εξέφραζαν, δεν αρκούσε για να περάσουν ανεξίτηλα στη συλλογική μνήμη, ας πούμε εδώ, στην κοινή ονοματοθεσία των ελληνικών δρόμων. Λείπουν οι μορφές όπως του Schiller, του Goethe, του Dickens, του Rouchkine και τόσων άλλων. Εύλογη, ως εκ τούτου, θα ήταν η ερώτηση: γιατί να κάνει εξαίρεση στην πραγματικότητα αυτήν ο Βίκτωρ Ουγκώ; Αλλού, επομένως, θα πρέπει να αναζητηθεί η απάντηση, αφού δεν έφθανε απλώς η γνωριμία με το έργο, από το πρωτότυπο, ή από μετάφραση στη περίπτωση του γραπτού λόγου. Δεν αρκούσε δηλαδή η αποδοχή και ο θαυμασμός. Κάτι επιπλέον χρειαζόταν. Θα έλεγε κανείς ότι ήταν απαραίτητη μια άμεση, συγκεκριμένη, διασύνδεση με τον ελληνισμό στην ιστορική του πορεία. Με απλά λόγια, έπρεπε τον Λόγο να τον ακολουθεί η Πράξη. Αναφερόμενος στην ιδεολογική υποδομή του νέου ελληνικού κράτους στα μέσα του 19ου αι. ο Κ. Θ. Δημαράς σημείωνε ότι “οι μεγάλοι άνδρες του νέου ελληνισμού είναι ιεραρχικά ο Béranger, ο Lamartine, ο Hugo”. Επιτρέψτε μου να παίξω λίγο ακόμα με τις ονοματοθεσίες. Για τον Béranger, τον επαναστάτη τροβαδούρο Βερανζέρο, ίνδαλμα της ελευθεροφροσύνης για πολλούς λαούς, και για τους Έλληνες επίσης, που φυλακίστηκε για τις φιλελεύθερες ιδέες και τα παρορμητικά του τραγούδια, έχει πράγματι καταγραφεί η μνήμη (τρεις εγγραφές στην Αθήνα και μια στην Καβάλα), για τον διάσημο όμως ποιητή Λαμαρτίνο, η σιωπή είναι παντελής· ασφαλώς τούτο δεν είναι άσχετο με τις μετέπειτα φιλοτουρκικές του θέσεις. Κι εδώ η πράξη καθορίζει τις συνέπειες.

Αλλά ας εξετάσουμε τώρα τι ακριβώς συμβαίνει με την περίπτωση του Ουγκώ. Είναι γνωστό ότι σχεδόν όλα τα έργα του, κυρίως τα πεζά, τα

μυθιστορήματα και τα ρομαντικά δράματα, από κάποια στιγμή και πέρα, μεταφράστηκαν κατ'επανάληψη και συγκίνησαν το ελληνικό αναγνωστικό και θεατρικό κοινό. Το έχουν αποδείξει και το αποδεικνύουν όλο και περισσότερο οι σύγχρονες φιλολογικές έρευνες, όπου καταγράφονται αναλυτικά τα μεταφρασμένα έργα του στα ελληνικά και εντοπίζονται, μετά από εμπειριστατωμένες αναζητήσεις, οι πρώτες μνείες και αναφορές στον γάλλο λογοτέχνη που περιέχονται στον ελληνικό περιοδικό και ημερήσιο τύπο, μόλις από το 1842. Μάλιστα, από το 1850 και πέρα, με τις ολοένα αυξανόμενες μεταφράσεις των πεζών του έργων, αναδεικνύεται σταδιακά η αποδοχή του Ουγκώ από την ελληνική λογοσύνη και η επίδραση που άσκησε ο κορυφαίος αυτός εκφραστής της ρομαντικής σχολής σε έλληνες πνευματικούς δημιουργούς, με επακόλουθο τη γενικότερη καθιέρωσή του στο ελληνικό κοινό. Ο "Ουγκολάτρης", όπως αυτοαποκαλείται ο Κωστής Παλαμάς επιλέγει στα 1927 να μιλήσει με θέμα "Ο Βίκτωρ Ουγκώ και η Ελλάς", αναζητώντας να αναδείξει με την αισθαντικότητα του ποιητή την άμεση σχέση του ομότεχνού του με τον αρχαίο, αλλά και με τον νέο ελληνισμό που αναδύεται. "Ανάδυση" στην οποία θεωρείται ο Ουγκώ από τους βασικούς συντελεστές. Το επισημαίνει ο "ελληνόφιλος" φιλόλογος Roger Millieux, του οποίου η μελέτη με τίτλο "Ο Βίκτωρ Ουγκώ πιστός φίλος της Ελλάδας", μπορεί, πιστεύω, να θεωρηθεί σταθμός στην ιστορία των φιλολογικο-ιστορικών ερευνών γύρω από το ενδιαφέρον του μεγάλου ρομαντικού για το ελληνικό ζήτημα: από τον ένοπλο αγώνα της Ανεξαρτησίας το 1821 ως τον ένοπλο αγώνα της Κρητικής επανάστασης στα 1866-1869, και την ενεργό ανάμειξη του σ' αυτόν, γεγονός για το οποίο δεν είχαν ως τότε προβληθεί στην πραγματική τους διάσταση η ευαισθητοποίηση και η συμβολή του μαχητικού γάλλου ποιητή.

"Αν δεν ήμουν ποιητής, θα ήμουν στρατιώτης", θα γράφει σ' ένα πρώιμο ποίημά του ο Ουγκώ. Στρατιώτης, καθότι ήταν γιος ενός ανδρείου στρατηγού των ναπολεόντειων πολέμων, τον οποίο πολύ αγάπησε και θαύμασε; ή στρατιώτης της "ελευθερίας" για την οποία πάσχισε σ' όλον του τον βίο; Κρατούμε εδώ τον στίχο αυτό σαν καθρέφτη της ορμητικής του προσωπικότητας, έτσι όπως εμφανίζεται από πολύ νωρίς μέσα από

το συγγραφικό του έργο, παίρνοντας τελικά τα ηνία της ρομαντικής επανάστασης στη Γαλλία. Επανάσταση, όπως αποκλήθηκε το κίνημα του ρομαντισμού που δημιούργησε μια δικιά του ατμόσφαιρα και που επέδρασε σε όλους τους τομείς του βίου: στη λογοτεχνία όπως και στην πολιτική, χωρίς ωστόσο οι διαχωρισμοί να είναι εκάστοτε τόσο διακριτοί. Όπως σημειώνει ο Paul Van Tieghem, “η ζωνρότητα των πολιτικών διαπληκτισμών στην περίοδο της Παλινόρθωσης και το γεγονός ότι ανάμεσα στους περισσότερο ή λιγότερο θερμούς θιασώτες των ιδεών

Προσωπογραφία του Ουγκώ σε ώριμη ηλικία

του ρομαντισμού, συνυπήρχαν αδιάλλακτοι μοναρχικοί – Ultras και φιλελεύθεροι, καθολικοί και ελευθερόφρονες, παρεξέτρεπαν τις λογοτεχνικές κρίσεις και συμπάθειες, με αποτέλεσμα την περιπλοκή και τη [γενική] σύγχυση”. Ωστόσο, όπως επισημαίνει επίσης, μπορεί ο ανταγωνισμός μεταξύ κλασικιστών και ρομαντικών να υπήρξε θορυβοποιός και σκληρός, αλλά δεν πρέπει να υπερβάλλει κανείς όσον αφορά στη Γαλλία, καθότι στην περίπτωση αυτή, η συνέχεια (και όχι η ρήξη, εννοεί ο Van Tieghem) ανάμεσα στις δυο αυτές διαδοχικές εκφράσεις είναι περισσότερο ορατή από αλλού, ώστε να έχει γίνει μάλιστα λόγος για “κλασικισμό των ρομαντικών”.

Σ’ αυτό το πλαίσιο είναι πιο εύκολο τώρα να τοποθετήσουμε το κίνημα του φιλελληνισμού που έκανε τα πρώτα του δειλά βήματα στα τέλη του 18ου αι. και τις αρχές του 19ου, καθώς και τη δυναμική του παρουσία με το ξέσπασμα του ελληνικού αγώνα της Ανεξαρτησίας.

Έχει συχνά γίνει λόγος για το πέρασμα από την αρχαιολατρία στον φιλελληνισμό, για τη μετατόπιση του ενδιαφέροντος από τους αρχαίους Έλληνες στους νέους, ιδιαίτερα στα χρόνια αυτά που το “πάθος των ταξιδιών” φέρνει τους δυτικοευρωπαίους ολοένα και πιά συχνά σε επαφή με την “κλασική γη” και τους σύγχρονους κατοίκους της. Χρόνια που συμπίπτουν, άλλωστε, με τις μεγάλες κοινωνικο-οικονομικές και πολιτικές μεταλλαγές όσες συντελούνται τότε στον δυτικοευρωπαϊκό χώρο και δημιουργούν, παράλληλα, τις προϋποθέσεις να αντιμετωπιστεί το ελληνικό πρόβλημα κάτω από μια καινούργια οπτική. Οπτική στην οποία οι Νεοέλληνες με τις δικές τους συνειδητοποιήσεις και πράξεις προσφέρουν γόνιμο έδαφος, ώστε η ιδέα για την “αναγέννηση” της Ελλάδας να ωριμάσει και ν’ αποκρυσταλλωθεί πια και στο διεθνές επίπεδο. Δεν πρόκειται, λοιπόν, για ένα απλό πέρασμα. Έχουμε να κάνουμε εδώ μ’ένα αμφίδρομο ρεύμα που ξανασυνδέει τη Δύση με τον Ελληνισμό, τους Ευρωπαίους με τους πνευματικούς τους προγόνους, τους Έλληνες με την ευρύτερη ευρωπαϊκή οικογένεια.

Είναι φανερό, λοιπόν, ότι το κίνημα του φιλελληνισμού αποτελεί ένα πολυσύνθετο φαινόμενο που διαμορφώνεται ποικιλότροπα στην ευρωπαϊκή συνείδηση. Η κλασική παιδεία έχει ήδη δώσει τα πρότυπα για την ελευθερία της σκέψης και για την αξιοπρέπεια του ατόμου. Το ρομαντικό κίνημα, πιστεύοντας στην πράξη και την πρόοδο, έρχεται τώρα να υποστηρίξει δυναμικά και με έξαρση – ας μην ξεχνάμε ότι για τους ρομαντικούς το αίσθημα υπερισχύει της λογικής – την ελευθερία σε όλα τα επίπεδα: το πολιτικό, το θρησκευτικό, το κοινωνικό, το ηθικό, το καλλιτεχνικό, το εθνικό. Έτσι οι κάθε λογής προσπάθειες των λαών για την απόκτηση ή αποκατάσταση της εθνικής τους ανεξαρτησίας βρίσκουν άμεση απήχηση στον ενθουσιασμό των ρομαντικών και στο πάθος τους για την ελευθερία, ενώ ταυτόχρονα το ιδανικό της φιλευσπλαχνίας για τους καταφρονεμένους και τους ταπεινούς αποτελεί πρωτεύουσα μέριμνά τους. Ιδανικά όλα τούτα που σπεύδουν να υπηρετήσουν οι συγγραφείς και οι καλλιτέχνες, πιστεύοντας ακράδαντα στη χρησιμότητα της τέχνης γενικά, της δικής τους τέχνης ειδικότερα.

Ας έλθουμε τώρα στις φιλελληνικές εκδηλώσεις του Ουγκώ. “Ο Βίκτωρ Ουγκώ και η Ελλάδα. Αιτίες και αποτελέσματα. Αλληλοϋπηρετούνται, θα πεί ο Παλαμάς, διασυνδέοντας τον φιλελληνισμό με τον ρομαντισμό και τανάπαλιν. “Αλληλοϋπηρετούνται”, επισημαίνω τη λέξη. Γιατί πράγματι, το πηγαίο, το αυθόρμητο ενδιαφέρον του ποιητή για την ελληνική υπόθεση στη δεκαετία του 1820 είχε παλαιότερα αμφισβητηθεί: είχε υποστηριχθεί δηλαδή ότι χρησιμοποίησε τα ερεθίσματα από τον ελληνικό αγώνα μόνον ως πηγή έμπνευσης, ότι καθυστέρησε να εκδηλώσει τα φιλελληνικά του αισθήματα, αφού η συλλογή ποιημάτων του με τίτλο *Les Orientales* (*Τα Ανατολικά* ή *Τα Ανατολίτικα*) κυκλοφόρησε όταν είχε λήξει πια ο πόλεμος της ελληνικής ανεξαρτησίας, μόλις το 1829, χρονιά επίσης που ο ίδιος εγκατέλειψε τη φιλομοναρχική παράταξη και εντάχθηκε στον χώρο των φιλελευθέρων.

Πράγματι, θα μπορούσε κανείς να κατανοήσει τις επιφυλάξεις αυτές. Πρώτα-πρώτα, ο τίτλος *Τα Ανατολίτικα* δεν παραπέμπει άμεσα στα ελληνικά πράγματα, στα οποία αναφέρονται ουσιαστικά μόνο τα έξι από τα σαράντα ένα ποιήματα που περιέχονται στον τόμο. Κάτι ανάλογο θα μπορούσε να λεχθεί και για τον πρόλογο. Σ’ αυτόν ο Ουγκώ διακηρύσσει το δικαίωμα της ελευθερίας των ποιητών ως προς την έμπνευση και το θέμα που επιλέγουν. Τους κριτικούς, την κριτική την αφορά μόνον αν το έργο είναι καλό ή κακό. Όσο για τον τίτλο *Les Orientales*, έ πρόκειται για μια ιδέα που του ήρθε μια μέρα παρακολουθώντας τη δύση του ήλιου. Άλλωστε όλοι απασχολούνται τώρα με την Ανατολή: οι ανατολικές μελέτες, σημειώνει, έχουν τώρα πολύ προχωρήσει· στην εποχή του Λουδοβίκου ΙΔ΄ ήταν όλοι ελληνιστές, σήμερα είναι ανατολιστές. Ο ίδιος αφηγείται ότι τα ανατολίτικα χρώματα ήρθαν από μόνα τους να αποτυπωθούν στις σκέψεις του, στις ονειροπολήσεις του, και οι σκέψεις και οι ονειροπολήσεις αυτές βρέθηκαν, σχεδόν χωρίς τη θέληση του ποιητή, εβραϊκές, τουρκικές, ελληνικές, περσικές, αραβικές, κι ακόμη ισπανικές, γιατί η Ισπανία είναι επίσης Ανατολή· η Ισπανία είναι μισο-αφρικανική, η Αφρική μισο-ασιατική. Εν τέλει, τόσο για τις αυτοκρατορίες, όσο και για τις λογοτεχνίες, η Ανατολή προ ολίγου ίσως έχει κλη-

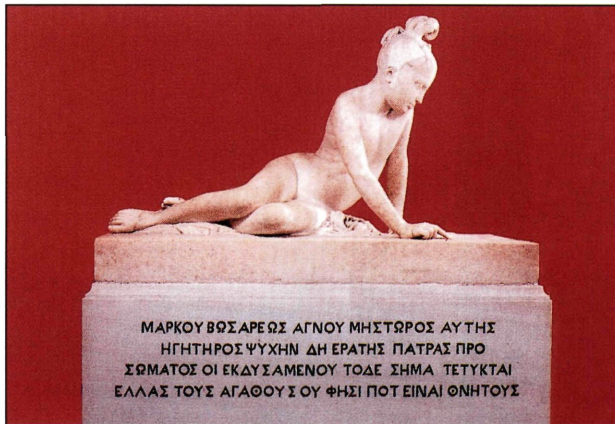
θεί να παίξει έναν ρόλο στη Δύση. Ήδη ο αξιομνημόνευτος πόλεμος της Ελλάδας είχε κάνει όλους τους λαούς να στραφούν προς αυτήν την πλευρά. Η ισορροπία της Ευρώπης μοιάζει έτοιμη να διαρραγεί... Και καταλήγει, προφητικά: Έχουμε να δούμε μεγάλα πράγματα.

Εδώ, σ' αυτό το γενικό κλίμα μοιάζει να εντάσσεται για τον Ουγκώ και η ελληνική υπόθεση όταν δημοσιεύει τη συλλογή *Τα Ανατολίτικα* που στο διάστημα ενός μηνός, από τον Ιανουάριο ως τον Φεβρουάριο του 1829, θα κυκλοφορήσει σε επτά εκδόσεις, απηχώντας έτσι τη θεορμή υποδοχή που έλαβε το έργο. Η έμπνευσή του έχει πολύ ευρύτερο ορίζοντα, ο πατριωτισμός του ενδιαφέρεται για τη Γαλλία και το πεσμένο γοητρό της, η ευρωπαϊκή ισορροπία, η ευρωπαϊκή ενότητα όπως θα φανεί αργότερα, ήδη τον απασχολεί. Αλλά είναι πράγματι καθυστερημένο το φιλελληνικό ενδιαφέρον του ποιητή, συγκρινόμενο με τις πολυπληθείς λογοτεχνικές εκδηλώσεις που παρουσιάστηκαν αυθόρμητα από την πρώτη στιγμή στα 1821. Σε αυτήν την οπτική μας βρίσκει σύμφωνους ό,τι έχει ήδη γραφεί από τον R. Milliet, ότι “ο Ουγκώ μπήκε από τους τελευταίους στη χορωδία”. Ως εκ τούτου στην κρίσιμη οκταετία 1821-1828 εύκολα μπορεί να υποστηριχθεί ότι δεν έπαιξε έναν πρωτεύοντα συντελεστικό ρόλο στην τόνωση του φιλελληνικού ρεύματος της εποχής. Αυτό δεν θα πει βέβαια ότι δεν τον είχε αγγίξει ο ελληνικός αγώνας, ότι δεν τον είχαν συγκινήσει οι ελληνικοί ηρωισμοί. Θαυμαστής του Chateaubriand (“ή Chateaubriand θα γίνω ή τίποτε” είχε σημειώσει στα χειρόγραφα του στα νεανικά του χρόνια) και του Byron, θα διατυπώσει στα 1824, με αφορμή τον θάνατο στο Μεσολόγγι του κορυφαίου αυτού εκπροσώπου του ευρωπαϊκού ρομαντισμού, τις θέσεις της νέας ρομαντικής σχολής: “Έδειξε (ο Μπάρον) στην Ευρώπη ότι οι ποιητές της καινούργιας σχολής, μ’ όλο που δεν λατρεύουν τα είδωλα της αρχαίας Ελλάδας, θαυμάζουν πάντοτε τους ήρωές της κι’ ότι αν εγκατέλειψαν τον Όλυμπο, δεν έχασαν ούτε για μια στιγμή τις Θερμοπύλες”. Οι νέες Θερμοπύλες με τους νέους Λεωνίδες: το Μεσολόγγι, το Ναυαρίνο, ο Κανάρης, ο Μπότσαρης, ο επίσκοπος Ρωγών Ιωσήφ θα αποτελέσουν τους συνδετικούς κρίκους του ‘21 με τα *Ανατολίτικα*, στην περίοδο ακριβώς

που ο Ουγκώ αγωνίζεται σθεναρά, ως αναγνωρισμένος κιόλας αρχηγός της, για τη νέα ποίηση, τη ρομαντική χωρίς να έχει διαφοροποιηθεί ακόμα από τις οικογενειακές του ρίζες τις φιλομοναρχικές. Είναι τα χρόνια όπου διαμορφώνεται η λογοτεχνική και η πολιτική του προσωπικότητα, τα χρόνια της ρήξης με τον κλασικισμό – το 1827 τοποθετείται το μανιφέστο του ρομαντισμού όπως αποκλήθηκε ο πρόλογός του στο δράμα *Κρόμβελλ*, της μετάβασης στον φιλελευθερισμό. Θα λέγαμε απλά ότι για τον ευαίσθητο νεαρό Ουγκώ όλα αυτά πήραν τον χρόνο τους. Θα λέγαμε ταυτόχρονα ότι ο κάθε στίχος του για την Ελλάδα, ακόμα και οι πιο πρώιμοι, υπήρξαν δυνατοί και άντεξαν στον χρόνο.

Τα φιλελληνικά ερεθίσματα αυξάνουν, καθώς πληθαίνουν ολοένα στο άμεσο περιβάλλον του Ουγκώ, εκείνοι που ασχολούνται ανοικτά με το νέο ελληνισμό και τον αγώνα του: ο Claude Fauriel με την έκδοση και μετάφραση των ελληνικών δημοτικών τραγουδιών, ο David d'Angers στο εργαστήριο του οποίου είχε δει και θαυμάσει το άγαλμα από λευκό μάρμαρο της κόρης που ετοίμαζε ο καλλιτέχνης για τον τάφο του Μάρκου Μπότσαρη (“c’est toute à la fois grandiose comme Phidias et de la chair comme Puget” θα πει), ο Delacroix με τους πίνακες “Η σφαγή της Χίου” (1822) και “Η Ελλάδα στα ερείπια του Μεσολογγίου” (1826). Για τον τελευταίο ο ποιητής θα εκφραστεί πολύ επαινετικά: “Αυτή η γυναίκα, που είναι η Ελλάδα, έχει τόσο όμορφη στάση και έκφραση!... Εμπνεόμενος από τα δημοτικά τραγούδια, ο Ουγκώ θα συνθέσει τα *Ανατολίτικα ποιήματά του*, τις ωδές του, είδος που επιλέγει ακολουθώντας

Η “Ελληνοπούλα”, επιτύμβιο μαρμαρίνο άγαλμα, από τον τάφο του ήρωα Μάρκου Μπότσαρη στο Μεσολόγγι. Έργο του Γάλλου γλύπτη David d' Angers.

τις πρώτες ποιητικές εμπνεύσεις των πρώτων λαών που είναι λυρικές. Στη σχετική μελέτη της η Ιωάννα Κωνσταντουλάκη Χάντζου έχει ταυτίσει μάλιστα τα συγκεκριμένα δημοτικά τραγούδια που στάθηκαν τα πρότυπα όσα ενέπνευσαν τον Ουγκώ, να ακολουθήσει στις ωδές του, και όχι μόνο στις λεγόμενες φιλελληνικές, ακόμα και την τεχνοτροπία και τα κύρια χαρακτηριστικά του ελληνικού δημοτικού τραγουδιού. Χρησιμοποιεί δηλαδή τις αλληπάλληλες ερωτήσεις κι αποκρίσεις, τις προσφωνήσεις, τα επιφωνήματα, τις επαναλήψεις, τη ζευξη ταυτόσημων εννοιών, την προσωποποίηση αφηρημένων εννοιών, και των στοιχείων της φύσης, όπως τα πουλιά, τα δένδρα, το ποτάμι και τις σύνθετες λέξεις, τα υποκοριστικά και άλλα χαρακτηριστικά. Επιδράσεις από τα τραγούδια αυτά στο έργο του Ουγκώ ανιχνεύονται ως αργά μέσα στον αιώνα. Στο έργο του *Quatrevingt-treize* λ.χ., το οποίο κυκλοφόρησε στα 1874, ο Ουγκώ, όπως παρατηρεί ο Milliex, περιγράφει τον Βρετόνο επαναστάτη

Ευγένιος Delacroix, *Η Ελλάδα στα ερείπια του Μεσολογγίου* (1826).

προσδίνοντάς του σχεδόν τα γνωρίσματα του Έλληνα επαναστάτη: κοντό σακάκι, ντουφέκι περασμένο στον ώμο, γκέτες, πλατειές βράκες, όμοιες με φουστανέλα. “Το παλληκάρι έμοιαζε με Κλέφτη”, θα σημειώσει ο ποιητής. Στις ωδές του είναι πράγματι βαθιά και ανεξάλειπτη η σφραγίδα των δημοτικών τραγουδιών.

Έξι είναι, όπως αναφέραμε ήδη, τα ποιήματα της συλλογής τα εμπνευσμένα από τον ελληνικό αγώνα. Στα “Κεφάλια του Σαραγιού” (*Les têtes du Sérail*) που πρωτοδημοσιεύτηκε τον Ιούνιο του

1826 στον γαλλικό τύπο, την εποχή της ηρωικής εξόδου του Μεσολογίου, ο ποιητής παρουσιάζει τρία από τα 6000 κεφάλια που είχαν σταλεί στο Σεράγι να συνομιλούν: του Κανάρη, του Μπότσαρη και του επίσκοπου Ρωγών Ιωσήφ. Στην επανέκδοση του ποιήματος στα *Ανατολίτικα* ο Ουγκώ σημειώνει ότι το συμπεριλαμβάνει όπως πρωτοδημοσιεύτηκε, υπενθυμίζοντας στους αναγνώστες ότι την εποχή εκείνη όλες οι εφημερίδες είχαν αναγγείλει τον θάνατο του Κανάρη: είχαν γράψει δηλαδή ότι το πυρπολικό του ανατινάχθηκε από τους εχθρούς όταν είχε σπεύσει προς ενίσχυση του Μεσολογγίου. Έκτοτε, προσθέτει, αυτή η μοιραία είδηση ευτυχώς διαφεύστηκε. Του 1827 είναι τα ποιήματα “Navarin” και “Enthousiasme” (*Στην Ελλάδα, στην Ελλάδα! όλους σας αφήνω γεια! Φτάνει πια όσο μαρτύρησαν τα γενναία της παιδιά. / Των τυράννων μαύρο το αίμα ας τρέξει τώρα!*), του 1828 ο “Κανάρης” και η “Lazzara” (κατά το Λάζαρος). Το ποίημα αυτό, με τίτλο *Le Klephte*, συμπεριλήφθηκε την ίδια χρονιά στην ανθολογία *La Psyché Choix de pièces en vers et en prose* (Παρίσι, 1829) και παρουσιάζει μια νέα κοπέλα με πολλά χαρίσματα, η οποία απαρνείται όλα τα καλά που της τάξει ο πασάς του Νεγροπόντε, “τρικάταρα καράβια... “ και ό,τι άλλο τέλος πάντων είχε, προτιμώντας την ελευθερία της ζωής των κλεφτών. Και καταλήγει μετά από αυτές τις προσφορές-ερωτήσεις στην απάντηση “*Δεν ειν’ ένας πασάς, ειν’ ένας μαυρομάτης κλέφτης που την κατέκτησε, και που δεν έδωσε τίποτε για να την πάρει./ καθώς τον συντροφεύει μοναχά η φτώχεια./ Ένας Κλέφτης δεν διαθέτει παρά μόνο τον αέρα τ’ ουρανού, το νερό του πηγαδιού, ένα καλό ντουφέκι μπαρουτοκαπνισμένο/, κι ύστερα, τη λευθεριά πάνω στο βουνό*”. Επιβεβαιώνεται έτσι, για άλλη μια φορά, η άμεση σχέση των ωδών αυτών του Ουγκώ με τα ελληνικά δημοτικά τραγούδια. Τέλος, τον ίδιο χρόνο, συνθέτει το γνωστό σε όλους “Ελληνόπουλο” (*L’Enfant*), που συγκίνησε και συγκινεί πάντα το ελληνικό κοινό με την απάντηση του παιδιού στο ερώτημα του τι επιθυμεί: “*Ami, dit l’enfant grec, dit l’enfant aux yeux bleus, / je veux de la poudre et des balles*”. (“*Φίλε, είπε το ελληνόπουλο, είπε το παιδί με τα γαλάζια μάτια,/ Θέλω μπαρούτι και βόλια*”. Και κατά την απόδοση του Κωστή Παλαμά (1885) “*Διαβάτη, μου κρώζει το ελληνόπουλο με το γαλάζιο μάτι: Βόλια, μπαρούτι θέλω, να !*”).

Alexandre-Marie Colin, "L' Enfant grec", 1829/1830.
Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη.

Ποικίλες υποθέσεις έχουν διατυπωθεί σχετικά με την πηγή της έμπνευσης του Ουγκώ για το *Ελληνόπουλο*: Με αρκετή χρονική απόσταση από την καταστροφή της Χίου, θεωρήθηκε άλλοτε ότι αρύεται την έμπνευσή του από ένα τραγούδι του Béganger, που τόγραψε στη φυλακή το 1822 και αρχίζει με τον στίχο: Un jeune Grec sourit à des tombeaux (Ένας νέος Έλληνας χαμογελά σε τάφους). Άλλοτε πάλι αποδόθηκε στην απάντηση που έδωσαν όσοι Έλληνες έφτασαν στη Ρωσία το 1791 και ρωτήθηκαν από την αυτοκράτειρα Αικατερίνη Β΄ για

τις συμφορές της Ελλάδας. Ένα πιο πρόσφατο γεγονός που είχε μόλις δημοσιευθεί το 1828 στο περιοδικό της Εταιρείας της Χριστιανικής Ηθικής του Παρισιού *Journal de la Société de la Morale Chrétienne* (τ. VIII (1828), τχ. 45), γεννά επίσης ορισμένα ερωτηματικά. Η Εταιρεία που φρόντιζε εκείνη την εποχή να αποκαταστήσει επαγγελματικά νέους Έλληνες ορφανούς, είχε μόλις επιλέξει για ένα από αυτά τα παιδιά που είχε δει τους γονείς του να σκοτώνονται από τους Μουσουλμάνους, το επάγγελμα του κατασκευαστή όπλων. Πρόθεσή τους ήταν να ικανοποιήσουν την πολεμική του διάθεση και να τον διαμορφώσουν σε υπερασπιστή της ελευθερίας. Ήταν τότε αυτό κοινή πρακτική; Είχαν άραγε διαβάσει το ποίημα του Hugo ή μήπως ο ποιητής εμπνεύσθηκε από τη σχετική πληροφορία; Θα χρειαζόταν εδώ μια λεπτομερειακή εξέταση των τεκμηρίων και των ημερομηνιών για να προβεί κανείς σε κάποιον

τέτοιο συσχετισμό. Πάντως, στον 19ο αιώνα η λογοτεχνία και η τέχνη ασχολήθηκε έντονα με το θέμα “παιδί”. Ειδικότερα, ωστόσο, τα ορφανά του ελληνικού αγώνα, αποτέλεσαν αντικείμενο ιδιαίτερης μέριμνας των φιλανθρωπικών σωματείων της Δυτικής Ευρώπης και των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής. Πολλοί είναι εκείνοι που συγκινήθηκαν από τη δυστυχία τους και έσπευσαν να φροντίσουν για την περίθαλψη και εκπαίδευσή τους. Η παρουσία μάλιστα των παιδιών αυτών, λόγου χάρη των ορφανών της Χίου, του Μάρκου Μπότσαρη ή των γιων του Κανάρη και του Μιαούλη, καθώς και πολλών άλλων, προκάλεσαν ένα πρόσθετο έναυσμα φιλελληνικού ενδιαφέροντος και αντίστοιχων θερμών εκδηλώσεων.

Ας περάσουμε τώρα στην επόμενη φάση του *ουγκικού* ενδιαφέροντος για την Ελλάδα. Αν, όπως ήδη αναφέραμε, “ο Ουγκώ μπήκε από τους τελευταίους στη χορωδία” των λογοτεχνών φιλελλήνων, θα πρέπει να προσθέσουμε αμέσως ότι η θετική του συμβολή υπήρξε η πιο μακροχρόνια. Δεν συντονίστηκε με την κριτική στάση απέναντι στους Έλληνες που ακολούθησε τη φιλελληνική έξαρση. Δεν φαίνεται να εξιδανίκευσε έναν ολόκληρο λαό, παρομοιάζοντάς τον με τους αρχαίους προγόνους του, γι’ αυτό και δεν μοιάζει να απογοητεύτηκε, όπως οι άλλοι. Δέχθηκε τους σύγχρονους “ήρωες” σύμφωνα με τα συγκεκριμένα κατορθώματά τους· δεν είχε απαιτήσεις, είχε κατανόηση, είχε θαυμασμό. Ας πούμε ότι είχε όραμα. Και τούτο, ίσως με διακυμάνσεις, κράτησε μίαν ολόκληρη ζωή. Άλλωστε ο Ουγκώ, από το 1830 και ακόμα περισσότερο από το 1840 διακρίνεται για την κλίση του προς τα δημοκρατικά και ανθρωπιστικά ιδεώδη, για το μίσος του προς την πολιτική και θρησκευτική τυραννία και τη βαθιά του πίστη στην φιλόρθωπη αδελφοσύνη (*fraternité humaine*).

Πράγματι, το ενδιαφέρον του ποιητή για τα ελληνικά προβλήματα δεν σταμάτησε με την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους. Η καινούργια Ελλάδα που αναδύθηκε διατηρήθηκε πάντοτε στη μνήμη του. Οι αναφορές του σ’ αυτήν έρχονται και επανέρχονται στα κείμενά του, στις ποιητικές συνθέσεις, στους λόγους, στις επιστολές του. Ήδη από τον Αύγουστο του 1823, όταν το γενικότερο φιλελληνικό ενδιαφέρον στη Γαλλία

παρουσιάζει μια κάμψη – τα γεγονότα στην Ισπανία επισύρουν τότε τη μεγαλύτερη προσοχή– σε μια ωδή προς τον πατέρα του (*À mon père*) ο Ουγκώ θα μνημονεύσει τη δούλη Ελλάδα (*Κι' όμως παραδομένη στους τυράννους που τους προκαλεί / Η Ελλάδα δείχνει στους χριστιανούς βασιλιάδες το σταυρό της σκλαβιάς της!*) και στη συνέχεια με ενθουσιασμό στρατιωτικό, θα την προασπίσει με το σπαθί στο χέρι, μνηύοντας, όπως γράφει, *στους γιους της επαναστατημένης Σπάρτης πως/Αν ένας Γάλλος δεν μπόρεσε να δώσει έναν Τυρταίο στους Έλληνες, / Τους έδωσε έναν Λεωνίδα*. “Η γνωριμία του Ουγκώ με το νεοελληνισμό, τον καιρό του Αγώνα έγινε πια ‘κτήμα ες αεί’ στην υποσυνείδητή του έμπνευση” θα σημειώσει ο Roger Millieux που ανίχνευσε εμπεριστατωμένα όλο του το έργο. Έμπνευση που δεν περιορίζεται μόνο στην υποστήριξη των αδυνάτων, εν προκειμένω των ελληνικών θέσεων στη διεθνή διπλωματία, αλλά απλώνεται πανευρωπαϊκά, παγκόσμια, δίνοντας ταυτόχρονα μεγάλη προβολή στους ελληνικούς ηρωισμούς. Στα 1832, βαθιά φορτισμένος ακόμα με τις μνήμες του ελληνικού αγώνα ο Ουγκώ θα αναφωνήσει: *Canaris ! Canaris ! nous t'avons oublié– “Κανάρη ! Κανάρη ! σε λησμονήσαμε! / Σε λησμονήσαμε. Η δόξα σου βυθίστηκε μέσα στη νύχτα. /... Για μια στιγμή μόνο φωνάξαμε: Ελλάδα ! Αθήνα ! / Σπάρτη ! Λεωνίδα ! Δημοσθένη ! / Κανάρη, ημίθεε, που ακτινοβολείς από δόξα ! / Έπειτα ήρθε το διάλειμμα... /* Και στα 1835 θα διερωτηθεί επίσης: *D' où vient que ma pensée encore revole à toi – Πώς γίνεται και η σκέψη μου ξαναπετά σε σένα / Ενδοξε Έλληνα, που άλλος κανείς δε σκέφτεται εξόν από μένα; / Πώς γίνεται και να, μόνος εγώ και μες στη μαύρη νύχτα / βαρύς και θλιμμένος, προσπαθώντας να ξαναχρυσώσω τη δόξα σου; / Τη δόξα αυτή που θα χρυσώσει παντοτινά, τοποθετώντας, ακόμα και μετά από είκοσι και από τριάντα χρόνια – Οι Άθλιοι κυκλοφόρησαν το 1862, τον ψαριανό ναυτικό, όπως και τον σουλιώτη οπλαρχηγό, τον Μάρκο Μπότσαρη, ισότιμα ανάμεσα στους γενναίους αγωνιστές που πάσχισαν για την ελευθερία και την πρόοδο, δίπλα στις ξεχωριστές μορφές του Μπάυρον που έπεσε στο Μεσολόγγι, του Washington, του πολωνού Kosciuzko, του Bolivar, του Garibaldi και άλλων.*

Δραστηριοποιημένος πολιτικά μετά τον θάνατο της κόρης του Λεοπολδίνης, βουλευτής το 1848, ο Ουγκώ εγκαταλείπει το Παρίσι το 1851 για μια περίπου εικοσαετία μετά την έμπρακτη αντίδρασή του στο πραξικόπημα του Ναπολέοντα Βοναπάρτη κατά του δημοκρατικού πολιτεύματος. Εξόριστος, ο “ένδοξος εξόριστος” (*illustre exilé* θα τον αποκαλέσει η γαλλόφωνη αθηναϊκή εφημερίδα *L' Indépendance Hellénique*), εγκατεστημένος σ' ένα από τα αγγλο-νορμανδικά νησιά στη Μάγχη (*Guernesey*), πληθωρικός, μεγαλοφυής, δημοκρατικός, φιλειρηνιστής, πρωτοπόρος ευρωπαϊστής, που διακηρύσσει την κοινωνική δικαιοσύνη, την ένωση των λαών και –σύμφωνα με όσα έγραψαν πρόσφατα οι εφημερίδες ο άνθρωπος που πρότεινε την καθιέρωση του ενιαίου ευρωπαϊκού νομίσματος– ο “μύθος” αυτός, η μυθική αυτή σχεδόν προσωπικότητα, θα κατασταθεί ο πνευματικός αρχηγός προς τον οποίο προστρέχουν όσοι χρειάζονται ενίσχυση στους εθνικούς και κοινωνικούς τους αγώνες. Η νέα Ελλάδα και πάλι θα βρεθεί μπροστά του: η Κρήτη θα του ζητήσει τη συμπαράστασή του στον απελευθερωτικό της αγώνα. Στα τέλη του 1866, οι φοιτητές του Πανεπιστημίου με ψήφισμά τους θέτουν την Κρήτη υπό την προστασία του, όπως θυμάται ο γάλλος φιλέλληνας λοχαγός Εδμόνδος Ντεμάζ που πήρε ενεργό μέρος στην Κρητική επανάσταση. Την ίδια ώρα επιστολές-εκκλήσεις των Κρητικών θα σταλούν προς ενημέρωση της διεθνούς κοινής γνώμης. Αποδέκτης τέτοιων εκκλήσεων, από τους Κρητικούς και από γαλλόγλωσσες ελληνικές εφημερίδες της Αθήνας, ήταν και ο Βίκτωρ Ουγκώ, που θα σπεύσει να ανταποκριθεί στα πιεστικά αιτήματα των επαναστατών. “Επιμένετε” θα γράψει στην απαντητική του προκήρυξη που τόσο ενθουσιασμό προξένησε. “Επιμένετε. Έστω και καταπνιγμένοι θα θριαμβεύσετε... Το δίκαιο δεν καταποντίζεται... Το κρητικό ζήτημα έχει πια τεθεί. Θα λυθεί και θα λυθεί όπως όλα τα ζητήματα αυτού του αιώνα, προς την κατεύθυνση της απολύτρωσης”. Αυτά και άλλα πολλά ενθαρρυντικά θα διασαλπίζει – εις μάτην – ο Ουγκώ, διαμεσολαβώντας και αργότερα, στα 1869, μετά από νέα έκκληση που έλαβε από την Προσωρινή κυβέρνηση της Κρήτης, στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, μιας και η δυτική διπλωματία στάθηκε αδιάφορη, αν όχι αρνητική στους αγώνες των Κρητών.

Απ' όλη αυτήν την παθητική ιστορία ας κρατήσουμε εδώ λίγες φράσεις από την απάντηση που έστειλαν οι Κρητικοί στον Ουγκώ στις 4 Ιανουαρίου 1867, συνταγμένη από τον επικεφαλής των κρητικών σωμάτων των τεσσάρων επαρχιών ταγματάρχη Ζυμβρακάκη σε συνεργασία με τον φλογερό φιλέλληνα Γουσταύο Φλουράνς: “Η επιστολή σου έφτασε, κι είναι πιο πολύτιμη για μας κι από τον καλύτερο στρατό, γιατί επιβεβαιώνει το δίκιο μας [...] Ποιητή είσαι φως. Σε εξορκίζουμε, φώτισε εκείνους που μας αγνοούν, εκείνους που οι σφετεριστές έχουν προδιαθέσει ενάντια στον ιερό μας αγώνα. Ποιητή, η ωραία μας γλώσσα το λέει, είσαι δημιουργός, δημιουργός των λαών, όπως οι αρχαίοι αοιδοί. Με τα υπέροχα τραγούδια σου στ' *Ανατολικά* έχεις κιόλας μοχθήσει για να δημιουργήσεις τον σύγχρονο ελληνικό λαό. Αποτελείωσε το έργο σου. Μας αποκαλείς νικητές. Θα νικήσουμε χάρη σε σένα”.

“Θα νικήσουμε χάρη σε σένα”. Θα έπρεπε να σταματήσω εδώ μ' αυτήν τη φράση που ίσως συνοψίζει συμβολικά το σημερινό μας θέμα. Αλλά διερωτώμαι, γνώριζαν πράγματι οι Κρητικοί τα *Ανατολίτικα ποιήματα* του Βίκτορος Ουγκώ στα 1867; Ας μου επιτραπεί να είμαι κάπως σκεπτική, αποδίδοντας στον Γουσταύο Φλουράνς αυτήν τη θερμή διατύπωση, όπως θα επαληθευθεί στα κατοπινά χρόνια από επιστολή του ίδιου. Στα 1867 δεν γνωρίζουμε να έχουν ακόμα μεταφραστεί τα λεγόμενα “φιλελληνικά” ποιήματα της συλλογής. Οι πρώτες ελληνικές αποδόσεις τους εμφανίζονται δειλά δειλά το 1880, αυξανόμενες από το 1885, χρονιά που έσβησε ο μεγάλος ποιητής. Μόλις το 1884 το “Ελληνόπουλο” και ο “Κανάρης” είχαν περιληφθεί στο εγκεκριμένο σχολικό εγχειρίδιο εκμάθησης της γαλλικής γλώσσας. Ωστόσο, όσο και καθυστερημένα να διαβάστηκαν στην Ελλάδα τα *Ανατολίτικα τραγούδια*, θα έσπευδα αμέσως να πω ότι για τους Έλληνες που θρήνησαν ειλικρινά τον θάνατό του – οι ποιητές με ποιήματα και επιγράμματα, ο τύπος με καθημερινές αναφορές και περιγραφές της μεγαλειώδους κηδείας του, το κοινό με πλήθος συγκινητικών εκδηλώσεων – ο Βίκτωρ Ουγκώ που αγαπήθηκε για τα μυθιστορήματα και τα θεατρικά του έργα, για την σθεναρή πολιτική του στάση, για την ελευθεροφροσύνη του, τα δημοκρατικά και ανθρωπιστικά του ιδε-

ώδη, την κοινωνική του ευαισθησία, θρηνήθηκε ουσιαστικά ως ο φιλέλληνας ποιητής των *Ανατολικών*. Χαρακτηριστική στην κατεύθυνση αυτή είναι η προκήρυξη διαγωνισμού για τη μετάφραση του ποιήματος “A Canaris” από τη συλλογή *Chants du crépuscule*, που δημοσίευσε αμέσως μια αθηναϊκή εφημερίδα.

Ως έναν “εκ των ενεργετών της Ελλάδος” θα ονοματίσει έναν δρόμο το 1884 το δημοτικό συμβούλιο των Αθηναίων, για να θυμηθούμε πάλι τις ονοματοθεσίες. “Στον Ποιητή των Orientales” θα αφιερώσουν την 1η Ιουνίου 1885 οι έλληνες φοιτητές του Παρισιού ένα στεφάνι από λευκές καμέλιες στολισμένο με γαλάζια κορδέλα. Την ίδια χρονιά ο Παλαμάς “τολμά” να μεταφράσει το “Ελληνόπουλο”. Και ο Ψυχάρης στο *Ταξίδι* του, τρία χρόνια αργότερα, θα θυμηθεί την τρομαχτική νύχτα που “είχε πεθάνει ο μεγάλος ο γέρος Βιχτώρ Ουγκώ, ο γενναίος φίλος της Ελλάδας. Όσο ζούσε”, γράφει, “πήγαινα σπίτι του συχνά και τον έβλεπα. Ένα βράδυ, με τη βαριά φωνή του – σα να μιλούσε μνήμα – μ’ είπε δυο του στίχους για την Ελλάδα”· και αλλού, απευθυνόμενος στον ίδιο τον ποιητή σχετικά με το γλωσσικό θέμα θα σημειώσει: “Πρόστυχη γλώσσα μπορεί νάχη μόνο μια πρόστυχη ψυχή κ’ οι ψυχές μας είναι γενναίες, και τα χέρια μας σηκώσαν τουφέκι και διώξαμε τους Τούρκους και μάς έπαλες στα νειάτα σου και συ”. Πολλά ήταν επίσης τα ελληνικά μηνύματα που θα συνοδεύσουν τον Βίκτορα Ουγκώ στον τάφο: του γιού Κανάρη που βρέθηκε στο Παρίσι στα χρόνια ‘30, των αντιπροσώπων της αλύτρωτης Κρήτης, του βασιλιά Γεωργίου Α΄ και του Θεόδωρου Δηληγιάννη που του αποδίδει εξέχουσα θέση ανάμεσα στους φιλέλληνες: “Αλλ’ αν με τον γαλλικό λαόν ολόκληρον, σύμπας ο πεπολιτισμένος κόσμος θρηνή τον Βίκτορα Ουγκώ, ο ελληνικός λαός θρηνεί εν ταυτώ τον αρχαιότατον, τον γενναιοφρονέστατον, τον σταθερώτατον των φιλελλήνων”. Αυτό το μήνυμα ασφαλώς εκφράζει τη συλλογική μνήμη της στιγμής.

Όμως, θα πρέπει να προστεθεί ότι ο απόηχος των *Ανατολικών* δεν σταμάτησε εκεί για το ελληνικό κοινό. Συνεχίστηκε σε άλλα περιβάλλοντα του ελληνισμού. Το 1921 ο κωνσταντινουπολίτης Κ. Αθ. Κωνστα-

ντινίδης-Ξενάκης θα δημοσιεύσει μετάφραση ποιημάτων από τα *Ανατολικά*, μετάφραση που χρησιμοποιήθηκε και από τον Παλαμά το 1927 και από τους εκδότες του περιοδικού *Νέα Εστία* όταν θέλησαν, το 1952, να τιμήσουν τη μνήμη του Ουγκώ για τα 150 χρόνια από τη γέννησή του. Στον πρόλόγο του ο Κωνσταντινίδης-Ξενάκης θα προσφέρει μια ακόμα μαρτυρία για την απήχηση των ουγκικών ποιημάτων στους Έλληνες αναγνώστες του: “Μικρός”, γράφει στον πρόλογο της έκδοσης, “διάβαζα κρυφά, από τον φόβο της τυραννίας, τα *Orientales* του αετού με το μεγαλόπρεπο κι άτακτο πέταγμα Βίκτορος Ουγκώ. Τα ποιήματα αυτά συγκινούσαν βαθειά την πληγωμένη από τη σκλαβιά ψυχή μου και μού φερναν δάκρυα στα μάτια· από το έργο αυτό καταλαβαίνεις την άδολη, τη δυνατή, την απέραντη αγάπη και το μεγάλο θαυμασμό που είχε ο ευγενής ποιητής για την ηρωική και άτυχη Ελλάδα μας του 1821...”.

Έτσι, κλείνοντας, θα μπορούσαμε να πούμε ότι στο φαντασιακό των Ελλήνων, στη συλλογική τους μνήμη, ο Ουγκώ ακολούθησε τρεις δρόμους εισόδου, ας τους χαρακτηρίσουμε παράλληλους, αφού διατάζουμε να τους ιεραρχήσουμε: του καταξιωμένου ρομαντικού συγγραφέα, του στρατευμένου πολιτικού και του φιλέλληνα ποιητή. Ωστόσο, σε τελευταία ανάλυση, είναι φανερό ότι η όλη δράση του –λογοτεχνική και πολιτική– τιμήθηκε στο όνομα της νεανικής του “φιλελληνικής” λεγόμενης ποίησης, *Τα Ανατολικά*, που δεν είχαν καν γίνει ευρύτερα γνωστά στους Έλληνες στην εποχή της κυκλοφορίας τους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Κ. Παλαμάς, (μτφρ.) Το Ελληνόπουλο (Εκ των του Βίκτωρος Ουγκώ), *Εστία*, 19 (Ιαν.-Ιούν. 1885), σ. 210.
- Κ. Παλαμάς, “Ο Βίκτωρ Ουγκώ και η Ελλάς”, *Πεξοί δρόμοι Β΄*, βλ. τώρα *Απαντα*, τ. 10.

- Roger Millieux, “Ο Βίκτωρ Ουγκώ πιστός φίλος της Ελλάδας”, στον τόμο *Ελληνο-γαλλικά*. Πρώτο τετράδιο, Αθήνα 1953. Collection de l’ Institut Français d’ Athènes, αρ. 27, σ. 31-80.
- Paul Van Tieghem, *Le romantisme dans la littérature européenne*, Παρίσι, Albin Michel, 1969.
- Δ. Παντελοδήμος, “Ο φιλελληνισμός του Βίκτορος Ουγκώ κατά τον αγώνα του 1821”, *Ηπειρωτική Εστία*, έτ. ΙΘ’ (Μάιος-Ιούνιος 1970), τχ. 217-218, σ. 258-266.
- Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Αθήνα, Ερμής, 1982.
- Ιωάννα Κωνσταντουλάκη-Χάντζου, “Τα Ανατολίτικα ποιήματα του Βίκτορος Ουγκώ και το δημοτικό μας τραγούδι”, *Διαβάζω*, αρ. 111 (30 Ιαν. 1985), σ. 32-36.
- Άννα Ταμπάκη, “L’impact de l’œuvre et de la pensée de Victor Hugo en Grèce”, *Folia Neohellenica*, τ. VII (1985-1986), σ. 73-77.
- Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, *Η ζωή και ο θάνατος του Γουσταύου Φλουράνς*, Αθήνα 1998 (Διδ. Διατριβή: *Gustave Flourens (1838-1871) et la Grèce* Παρίσι, 1983, 2 τ.).
- Δέσποινα Προβατά, *Victor Hugo en Grèce (1842-1902)*, Διδ. διατριβή, 1994.
- Δέσποινα Προβατά, “Το έργο του Victor Hugo στην Ελλάδα, 1842-1902”, *Επετηρίς Ιδρύματος Νεοελληνικών Σπουδών*, τ. 9 (1995-1996), σ. 91-104.
- Η Ελληνική Επανάσταση. Ο Ντελακρουά και οι Γάλλοι ζωγράφοι, 1815-1848*. (Κατάλογος έκθεσης στην Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτσου, Αθήνα, 12 Φεβρουαρίου - 25 Απριλίου 1997. Επιστημονική επιμέλεια: Φανή-Μαρία Τσιγκάκου).
- Αφροδίτη Αθανασοπούλου, “Ο απόηχος του Κρητικού αγώνα στην ποίηση των Ελλήνων ρομαντικών”, στον τόμο *Ο ρομαντισμός στην Ελλάδα*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 2001.